

ДИСКУРС МЕТОДОЛОГІЧНИХ ЗАСАД ЕКОЛОГІЧНОЇ ОСВІТИ

М. Д. Прищак

В статті здійснено аналіз причин та наслідків екологічної кризи в другій половині ХХ століття. Розкрито роль екологічної освіти як ключового фактору вирішення екологічних викликів у сучасному світі. З метою визначення методологічних засад сучасної екологічної освіти проаналізовано екологічний дискурс «комунікативної практичної філософії», зокрема творчість відомих її представників (Г. Йонас, Д. Бюлер, К.-О. Апель, В. Гьосле, К. Маср-Абіх) та виділено ключові світоглядні установки їх поглядів на питання вирішення екологічних проблем, які можуть стати методологічною основою розробки системи екологічної освіти.

Аналіз екологічного дискурсу комунікативної практичної філософії дав можливість визначити методологічні засади формування та реалізації екологічної освіти: подолання філософії свідомості («Я») та антропоцентричності етики; розвиток комунікативної свідомості («Я – Інший») як онтологічної, аксіологічної, телеологічної основи взаємодії людини та природи; природа повинна виступати рівноправним партнером дискурсу; предметом екологічної етики є не просто відносини людини з природою, а відносини людей одна з одною і суспільством в цілому щодо природи; «етика відповідальності» є ключовим методологічним принципом розробки та вирішення екологічних проблем.

Ключові слова: екологія, педагогіка, освіта, екологічна освіта, екологічний дискурс, комунікація, комунікативна практична філософія, етика, відповідальності, екологічна етика.

DISCOURSE OF METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF ENVIRONMENTAL EDUCATION

M. D. Pryshchak

The ecological discourse of «communicative practical philosophy» has been analyzed in order to determine the methodological principles of modern ecological education, in particular the works of its well-known representatives (Hector Jonas, Dietrich Böler, K.-O. Apel, Vittorio Hösle, K. Maer-Abikh) and the key outlook ideas of their views on the issues of solving environmental problems.

The analysis of the ecological discourse of communicative practical philosophy has made it possible to determine the methodological principles of the formation and implementation of environmental education: the need to overcome the philosophy of consciousness («I») and overcome the anthropocentric nature of ethics; the development of the communicative consciousness «I – Other» as the basis of the ontological, axiological, teleological basis of interaction in the system of «human – nature» and the system «human – the world» in general; the realization that nature must act as an equal partner in discourse; the subject of environmental ethics is not just the relationship of human with nature, but the relationship of people with each other and society in general with regard to nature; analysis and solution of environmental problems in the context of the relations between «human – nature» and «human – the world» in general, actualizes the methodological and ideological significance of the concepts of «communication», «communicative philosophy», «discourse», «ethics of discourse», «argumentation», «dialogue», «justification»; discourse is the basis of the justification of values. The key result of the ecological discourse of communicative practical philosophy has become the emergence of a problem of human responsibility, institutionalized in the «ethics of responsibility». Responsibility for nature and the environment is a fundamental requirement.

Keywords: ecology, pedagogics, education, environmental education, ecological discourse, communication, communicative practical philosophy, ethics, responsibility, ecological ethics.

У другій половині ХХ ст. перед людством виникають проблеми, які загрожують існуванню людської цивілізації. Вони викликані екологічною кризою, яка значною мірою спричинена технічною експансією людини у сферу природи.

Ключову роль в подоланні екологічної кризи повинна відігравати освіта, зокрема екологічна освіта. Але освіта (педагогіка) вимагає попереднього визначення відповідних методологічних засад взаємодії в системі «людина – природа», на яких має базуватись екологічна освіта.

Тому, відоме кантівське запитання: «що таке людина?», яке розкривається відповіддю на три інші запитання: «що я можу знати?», «що я можу робити?» і «на що я можу сподіватися?» [12, с. 332], не лише не втратило своєї актуальності, але й набуло в ХХ – на початку ХХІ ст. ще більшої, драматичнішої гостроти і носить вже не лише теоретичний, а й практичний характер.

Не заглиблюючись у всі аспекти проблеми вирішення екологічних проблем, можемо зазначити, що першим кроком до подолання екологічних викликів є *усвідомлення необхідності подолання філософії свідомості* (філософії «Я», філософії імперативу та монологу), основними принципами якої є: «людина – міра всіх речей», «підкоримо природу» та *розкриття онтологічних, телеологічних, аксіологічних засад взаємодії (комунікації) в системі «людина – природа»* [21, с. 534].

Філософським і світоглядним проблемам екології, філософському осмисленню екологічної кризи присв'ячені праці українських науковців, таких як А. Єрмоленко [8], Ф. Канак [13], М. Кисельов [13], В. Крисаченко [14], В. Малахов [17], В. Сидоренко [23] та ін.

Освіта як стратегічний фактор виживання людства, одна із засад подолання екологічних проблем аналізується в працях М. Дробнохода [4], В. Крисаченка [14], Л. Лук'янової [15] В. Огнев'юка [18], О. Салтовського [22], С. Шмалей [27] та ін.

Ключову роль у визначенні методологічних засад сучасної західної екологічної освіти відіграє «комунікативна практична філософія».

Аналізу екологічної проблематики в контексті розвитку комунікативної практичної філософії присв'ячені наукові розвідки таких українських вчених як А. Єрмоленко [6; 7; 9], М. Кисельов [12], Ю. Мелков [19], Л. Сидоренко [23], Л. Ситниченко [24], О. Фельдман [25], В. Шаповал [26] та ін. Питання екологічних вимірів практичної філософії розглядалось автором статті в попередніх дослідженнях [20; 21].

Однак, дослідженню комунікативної практичної філософії як методологічної основи системи екологічної освіти в Україні ще не приділяється належна увага.

З метою формування системного світогляду людини на проблеми взаємодії людини в світі, зокрема в системі «людина – природа», постає нагальна потреба формування системного підходу до визначення методологічних засад екологічної освіти. Ключова роль в цьому процесі належить комунікативній практичній філософії. Тому, формування системи екологічної освіти, на нашу думку, вимагає більш глибокого дослідження екологічного дискурсу комунікативної практичної філософії з метою визначення методологічних засад екологічної освіти. Дана проблема є предметом нашого дослідження.

Наприкінці ХХ ст. технічна експансія людини у сферу природи стала настільки потужною, що вона вже не лише не забезпечує виживання людини, а й загрожує знищенню довкілля.

В цій ситуації пошук відповіді на кантівські запитання зумовлюються усвідомленням ролі комунікативних й екологічних засад людського буття, які на сучасному етапі розвитку людської цивілізації суттєво взаємопов'язані. Теоретичною основою такого усвідомлення може бути аналіз комунікативної практичної філософії (етики). Внутрішня логіка її розвитку базується на

подоланні класичної парадигми філософії свідомості та розкритті комунікативних засад сутності й розвитку людини та суспільства.

Комунікативна філософія прагне дати відповіді на головні питання сучасності. В першу чергу, це проблеми власне філософсько-теоретичного обґрунтування моральних норм. Потреба нових підходів до обґрунтування етики за доби кризи традиційних форм обґрунтування, пов'язаних як з релігійним, так і з раціоналістичним світоглядом, значно посилює інтерес до етики як практичної філософії. Все це зумовило необхідність етичного повороту як у свідомості людини, так і у самоусвідомленні філософією необхідності зміни парадигми – від філософії буття до етики. Етика стверджується як перша філософія, яка передує питанню про буття [6, с. 8 – 12].

За умов, коли стає сумнівною можливість подальшого існування самого життя на Землі, посилюються тенденції пошуку підвалин таких етичних норм і цінностей, де саме життя, його збереження, а також виживання розглядаються як головний ціннісно і нормоутворювальний принцип [6, с. 197 – 198].

Обумовленість відповіді на запитання «що таке людина?» еколого-комунікативними факторами по-іншому формулює кантівські запитання. В своїй праці «Екоетика у світлі парадигмального повороту в філософії» (2008) відомий сучасний український дослідник комунікативної практичної філософії А. Єрмоленко зазначає, що глобальна екологічна криза поставила питання усвідомленням меж нашого пізнання, тобто необхідності відповіді на кантове запитання, що я можу знати, тобто, що я можу знати про відносини людини з довкіллям, з природою загалом, зрештою, про екологічну кризу?

А далі, кожен з нас має відповісти на кантівське запитання: що я повинен робити за умов екологічної кризи? Якими нормами має керуватися індивідуальна та колективна дії та яким чином вони можуть бути легітимовані у наш час? І лише після відповіді на ці запитання ми можемо шукати відповідь на запитання: на що я можу сподіватися?

Чи можу я сподіватися на гармонічні відносини людини з природою, де ця

гармонія співвіднесена з гармонією людських відносин, з гідністю людини, чи лише на виживання людини та суспільства в цілому, на те, щоб продовжити нашу ходу в історії? [5, с. 89 – 90]

Пошук відповіді на питання суті та змісту екологічної етики, як і практичних аспектів подолання екологічної кризи, базується на міждисциплінарному підході. В цьому плані екологічна етика поєднана з проблематикою практичної філософії. На думку А. Єрмоленка, відповідаючи на питання вирішення екологічних проблем, не варто обмежуватися лише проблемами філософії природи, чи навіть етики. Потрібна відповідь на запитання, як саме ми повинні жити у злагоді одне з одним і у злагоді з природою? А це вже запитання практичної філософії, як нам слід впорядковувати наше життя, як нам слід господарювати, яку ми повинні мати техніку, які правові й моральні норми. Питання практичної філософії природи об'єднує в собі питання і філософії природи, і філософії науки, і філософії культури, і філософії господарства, і філософії права [5, с. 106].

Ключовим, в умовах цивілізаційних викликів, є запитання «що я повинен робити?». Результатом дискурсу суті та змісту комунікації людини в світі став вихід на проблему відповідальності людини, яка інституалізувалася в «етику відповідальності». Відповідальність за природу і довкілля постає в комунікативній практичній філософії фундаментальною вимогою. Природа «дана людині» як «предмет етичної відповідальності і піклування» [6, 198].

Аналіз сучасних проблем людської цивілізації, включаючи її прикладні аспекти, зокрема екологічні, важко уявити без праць Ганса Йонаса – видатного німецько-американського філософа. У своїй фундаментальній праці «Принцип відповідальності», яка має величезний вплив на свідомість нашого часу, вчений висловлює занепокоєння розвитком сучасного суспільства і висуває ідею створення нової етики. Г. Йонасом сформульовано категоричний імператив для сучасної доби: «Чини так, щоб наслідки твоєї діяльності узгоджувалися з продовженням автентичного людського життя на Землі» [10]. Саме цей

імператив, в різних його варіантах, став базовим принципом подальшого розвитку різних сфер людського буття (політика, економіка, екологія, наука, педагогіка та ін.).

Г. Йонас одним з перших угледів екологічну кризу, пов'язану з кумулятивним характером науково-технічного прогресу і непередбачуваністю його далекосяжних планів, що особливо проявилось в суспільстві останньої третини ХХ століття і на початку ХХІ століття. Але, на відміну від «діагнозу доби» інших філософів, він витлумачує екологічну кризу як онтологічну, як загрозу буттю як такому. Його заслугою є те, що він одним із перших перевів обговорення цих проблем в етичну площину, розробляючи новаторську стратегію створення нової етики, яка б відповідала сьогоднішній добі [7, с. 362].

Логіка філософії Г. Йонаса ставить питання подолання антропоцентризму в етиці. Вчений критикує антропоцентричність традиційної етики, відповідно до якої сфера застосування етики обмежується людиною і міжлюдським спілкуванням. На його думку, закладені в сучасній технології апокаліптичні можливості навчили нас, що антропологічна винятковість може бути забобою. Г. Йонас у своїй етиці відповідальності долає традиційне обмеження етики між людськими стосунками, поєднує етику переконання телеологічною етикою відповідальності за наслідки людської діяльності, зокрема і відповідальністю за природу. З цього випливає, що не лише інтереси людини можуть претендувати на моральну цінність, а й позиція захисту природи задля самої природи. Тобто, природа входить у нормативну мораль і прикладну етику [7, с. 371 – 372].

Відповідальність розглядається Г. Йонасом як універсальна здатність людини, так само невідокремлена від неї як і здатність говорити. В цьому сенсі належність виражена в бутті людей. На основі цього вчений розробляє іншу парадигму відповідальності: не відповідальність суб'єкта перед ним самим встановленим моральним законом (як у Канта) і не відповідальність

перед моральним законом комунікативної спільноти (комунікативна теорія), а відповідальність «за» – за те, щоб людство існувало. Це монологічна відповідальність. Тому відповідальність «за» має перевагу у Г. Йонаса перед відповідальністю «перед».

«Принцип відповідальності» визначає суть діяльності Центру Ганса Йонаса (Німеччина). Метою Центру є «сприяння здатності до відповідальної за майбутнє діяльності, вихованню відповідальності за майбутнє і відповідальному за майбутнє публічному рішення на підставі аргументативного діалогу» [9, с. 108].

Значним внеском в розвиток практичної філософії в контексті етики відповідальності є творчість одного із найвидатніших представників сучасної практичної філософії Німеччини Дитриха Бюлера. На думку філософа «бути відповідальним за майбутнє означає брати па себе співвідповідальність за постійний поступ морального» [2, с. 96].

Діяльність Д. Бюлера спрямована на обґрунтування й реалізацію етики дискурсу як етики спільної відповідальності, етику господарства, екологічну та медичну етики, етику права, політичну й педагогічну етики. Він також ініціював ряд проектів, які спрямовані на практичну реалізацію етики відповідальності в різних сферах розвитку суспільства.

Так, у 1999 році вчений започаткував проект «Діалог етики й педагогіки», який є конкретною реалізацією мети Центру Ганса Йонаса «прискорити розробку концепції виховання, спрямованого на відповідальність за майбутнє, на відповідальність за людську гідність та її індивідуальну реалізацію, що є особливо нагальним з огляду на те, що школа та вища школа доволі мало цим переймається, а про навчальні плани годі й казати» [9, с. 110]. Головними аспектами педагогіки визначаються «спільна відповідальність, виховання і здатність до відповідальної за майбутнє дії» [9, с. 110].

Одним із фундаторів комунікативної практичної філософії є К.-О. Апель. Акцентуючи увагу на комунікативних засадах розвитку людського

буття, він головну увагу приділяє питанню обґрунтування етичних норм, цінностей, зокрема і в сфері екології. Тому дискурсивну етику К.-О. Апель розглядає як адекватну відповідь на виклики екологічної кризи [1, с. 413 – 454].

Вчений критикує філософські підходи, які ігнорують планетарний аспект етичної відповідальності, яка вперше в історії каталізована екологічною кризою, а тому й стала нагальною. Він підкреслював, «якого ж ще значення має набувати принцип відповідальності, слушно висунутий Гансом Йонасом як головний принцип сьогоденної етики, як не те, що індивідуально ставиться в обов'язок кожній окремій людині, а саме відповідальність як спільна вселюдська співвідповідальність усіх за наслідки й побічні наслідки колективної діяльності людей» [1, с. 449]

На думку іншого відомого представника сучасної практичної філософії Вітторіо Гьосле, експансія технологічної цивілізації, і зумовлена нею екологічна криза, пов'язані з виникненням новоєвропейської суб'єктивності, яка в рамках західноєвропейській філософії і особливо новоєвропейського просвітництва, весь світ редукує до об'єкта панування й експлуатації. А відтак і подальший розвиток техніки, господарства, політики та взаємин між культурами потребують ціннісної переорієнтації. Основним питанням, на думку вченого, тут постає питання про об'єктивність і загальнозначущість етичних норм і цінностей. Тому, В. Гьосле прагне обґрунтувати матеріальну етику цінностей, яка відповідала б загрозливим викликам науково-технічної цивілізації [3, с. 180 – 212].

Акцентуючи увагу на проблемі екологічного дискурсу в комунікативній практичній філософії, ми не можемо обійти стороною діяльність сучасного німецького філософа Клауса Міхаеля Маєра-Абіха.

Як пише К. М. Маєр-Абіх у передмові до українського видання книжки «Повстання на захист природи. Від докільця до спільно світу», «ми поведимося як орди міжпланетних загарбників, які хотіли б якомога довше і якомога комфортніше жити на цій землі, не вважаючи при цьому її своєю

батьківщиною, а поводячись так, начебто збираються податися до наступної планети, споживши тут геть усе або зробивши його непридатним для споживання» [16, с. 9 – 10]. «Загарбницьке» ставлення людини до природи пов'язане з тією обмеженою формою мислення, формою раціональності, що були започатковані Декартовим поділом на річ мислячу, тобто людину, і річ протяжну, або природу. Згідно з цією формою раціональності природа перетворюючись на засіб, або ресурс, втрачає свою власну самоцінність, власну гідність, яку вона мала за античності.

Практична філософія Маєр-Абіха – це філософія відповідальності і за збереження людства, і за збереження природи. Це має бути не тільки відповідальність за інших людей, не тільки відповідальність за тварин і рослин, а й відповідальність за всі речі, створені людиною і не створені нею, оскільки «не людина є мірою всіх речей, а все, що нас оточує, є мірою нашої людяності» [16, с. 96].

Дослідник не пропонує простого повернення до природи, тобто до такого світу, в якому людей начебто й не було. Розвиваючи класичну діалектичну ідею тріади (єдність з природою, втрата єдності – екологічна криза, відновлення єдності на вищому рівні), він вбачає можливість повернення до природи через розум і культуру. Культуру Маєр-Абіх розглядає як людський внесок в історію природи. Культура є тим, завдяки чому природа продовжується нами, тим, що завдяки людям приходить у світ і що природний спільносвіт сам створити не в змозі.

Філософ будує свою практичну філософію природи на засадах етики, яка вимагає подолання «центризмів», зростаючого прагматизму, фрагментарності світогляду сучасної людини, який не орієнтований на цілісне розуміння природи в єдності з людиною та цілісного усвідомлення людини в єдності з природою. Основою взаємовідносин людини та природи мають стати партнерські відносини, які закликають до динамічної рівноваги між людиною і природою.

У відносинах з людиною природа постає певним квазісуб'єктом.

Філософського обґрунтування такий підхід дістає завдяки запровадженню концепту «Mitwelt» – «спільносвіт». Маєр-Абіх протиставляє поняття «спільносвіт» поняттю «довкілля». На противагу довкіллю природний спільносвіт людини – це не функціональний, підручний світ, що його використовують як ресурс, або засіб, а світ, в якому людина живе разом з іншими Божими творіннями, які разом з нею належать до цілості природи, а тому мають свою власну цінність і власну гідність.

Філософ ставить питання необхідності розробки правових аспектів ставлення людини до природи, які б наділяли природу тими визначеннями, які донедавна належали тільки людині, або світові людини: цінність, гідність, право, повага та ін., визнавали в Конституції, і в окремих законах власну гідність життя природи.

Висновки. Ключову роль у визначенні методологічних засад сучасної екологічної освіти відіграє «комунікативна практична філософія».

Результатом дискурсу комунікативної практичної філософії став вихід на проблему відповідальності людини, яка інституалізувалася в «етику відповідальності». Відповідальність за природу і довкілля постає в комунікативній практичній філософії фундаментальною вимогою.

Знайомство з творчістю відомих представників західної практичної філософії дає можливість визначити онтологічні та методологічні засади аналізу екологічних проблем, обґрунтувати шляхи подолання екологічної кризи та визначити методологічні засади екологічної освіти.

Узагальнюючи погляди представників західної практичної філософії на проблеми екології можемо визначити такі методологічні засади екологічної освіти:

- дослідження дискурсу явища та поняття відповідальності засвідчує не просто актуальність, а й термінову необхідність його актуалізації в різних сферах людського буття;
- подолання антропоцентричності етики;

- предметом екологічної етики є не просто відносини людини з природою, а відносини людей одна з одною і суспільством в цілому щодо природи;
- природа повинна виступати рівноправним партнером дискурсу;
- аналіз та вирішення екологічних проблем в контексті відносин «людина – природа» та «людина – світ» в цілому, актуалізує методологічну та світоглядну значимість понять «комунікація», «комунікативна філософія», «дискурс», «етика дискурсу», «аргументація», «обґрунтування»;
- дискурс є основою обґрунтування, легітимації цінностей.

Література

1. Апель К.-О. Екологічна криза як виклик дискурсивній етиці // Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія : підручник / Апель К.-О. – К. : Лібра, 1999. – С. 413 – 454.
2. Бьолер Дитрих. Ідея та обов'язковість відповідальності за майбутнє / Бьолер Дитрих // Філософська думка. – 2007. – № 1. – С. 117 – 134; № 2. – С. 77 – 95; № 3. – С. 81 – 99.
3. Гьосле Вікторіо. Практична філософія в сучасному світі : пер. з нім., примітки та післямова Анатолія Єрмоленка / Гьосле Вікторіо. – Київ : Лібра, 2003. – 248 с.
4. Дробноход М. І. Філософія екологічної освіти: концептуальні основи // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 3. – С. – 43 – 49.
5. Єрмоленко А. М. Екоетика у світлі парадигмального повороту в філософії (попередні зауваги до критики екологічного розуму) / Єрмоленко А. М. // Філософська думка. – 2008. – № 3. – С. 88 – 108.
6. Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія : підручник / Єрмоленко А. М. – К. : Лібра, 1999. – 488 с.
7. Єрмоленко А. М. Післямова / Ганс Йонас. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації : пер з нім. / Єрмоленко А. М. – К. : Лібра, 2001. – С. 357 – 393.
8. Єрмоленко А. М. Соціальна етика та екологія. Гідність людини – шанування природи: монографія / Єрмоленко А. М. – К.: Лібра, 2010. – 416 с.
9. Єрмоленко А. М. Філософувати дискурсом. Практична філософія Дитриха Бьолера та берлінська етика дискурсу / Єрмоленко А. М. // Філософська думка. – 2007. – № 1. – С. 107 – 116.
10. Йонас Ганс. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації : пер з нім. / Йонас Ганс. – К. : Лібра, 2001. – 400 с.

11. Кант И. Трактаты и письма / Кант И. – М.: Наука, 1980. – 652 с.
12. Кисельов М. М. Біологічна етика в системі практичної філософії / Кисельов М. М. // Практична філософія. – 2000. – № 1. – С. 166 – 174.
13. Кисельов М. М. Національне буття серед екологічних реалій / М. М. Кисельов, Ф. М. Канак – К.: Тандем, 2000. – 320 с.
14. Крисаченко В. С. Екологічна культура: теорія і практика: навч. посібник / Крисаченко В. С. – К.: Заповіт, 1996. – 352 с.
15. Лук'янова Л. Б. Екологічна освіта в професійно-технічних навчальних закладах: теоретичні і практичні аспекти : монографія / Лук'янова Л. Б. – К.: Міленіум, 2006. – 231 с.
16. Майер-Абіх К. М. Повстання на захист природи. Від доквілля до спільносвіту : пер. з нім., післямова, примітки А. Єрмоленка / Майер-Абіх К. М. – К. : Лібра, 2004. – 196 с.
17. Малахов В. А. Етика : курс лекцій : навч. посібник / Малахов В. А. – вид. 6-е. – К. : Либідь, 2006. – 382 с.
18. Огнев'юк В. О. Освіта в системі цінностей сталого людського розвитку : монографія / Огнев'юк В. О. – К. : Знання України, 2003. – 450 с.
19. Мелков Ю. А. Практическая философия как идеальность повседневности / Мелков Ю. А. // Практична філософія. – 2009. – № 1. – С. 80 – 88.
20. Прищак М. Д. Етика відповідальності: дискурс еколого-комунікативних засад / Прищак М. Д. // III-й всеукраїнський з'їзд екологів з міжнародною участю (Екологія/Ecology), 21–24 вересня, 2011. Збірник наукових статей. Т.2. – Вінниця : ВНТУ, 2011. – С. 648 – 651.
21. Прищак М. Д. Практична філософія: екологічний вимір / Прищак М. Д. // Міжнародна науково-практична конференція IV-й Всеукраїнський з'їзд екологів з міжнародною участю. 25–28 вересня 2013 р. Збірник наукових статей. – Вінниця: Видавництво-друкарня ДІЛО, 2013. – С. 534 – 536.
22. Салтовський О. І. Основи соціальної екології: навч. посібник / Салтовський О. І. – К.: Центр навч. літератури, 2004. – 382 с.
23. Сидоренко Л. І. Сучасна екологія. Наукові, етичні та філософські ракурси: навч. посібник / Сидоренко Л. І. – К. : ПАРАПАН, 2002. – 152 с.
24. Ситниченко Л. А. Першоджерела комунікативної філософії: навч. посібник / Ситниченко Л. А. – К. : Либідь, 1996. – 173 с.
25. Фельдман О. Б. Альтруїзм як чинник екологічної безпеки людства / Фельдман О. Б. // Гуманітарний вісник запорізької державної інженерної академії. – 2015. – № 60. – С. 184 – 192.
26. Шаповал В. М. Філософські аспекти екологічних проблем сучасності в тлумаченні В. Гьосле / Шаповал В. М. // Філософські обрії. – 2011. – № 25. – С. 106 – 115.
27. Шмалей С. В. Система екологічної освіти в загальноосвітній школі в процесі вивчення предметів природничо-науково циклу: монографія / Шмалей С. В. – Херсон: ХДУ, 2004. – 369 с.